

Prof. Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ

TL1055 Hakas Türkçesi I Ders Notu: 11. Ders “Hakas Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Ses Olayları”, Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 2020.

Ünsüz Benzeşmeleri

Ünsüzlerde İlerleyici Benzeşme

Hakas Türkçesinde ünsüzlerde ilerleyici benzeşme çeşitli yapım ve çekim eklerinin eklenmesi sırasında ortaya çıkar. Daha çok dişeti ünsüzü /l/ ile başlayan eklerin ilk ünsüzünün, genizsil ünlüler ile biten tabanlara eklendiğinde kendi boğumlanma noktasına en yakın genizsile, (/n/) ötümsüz ünsüzlerle biten tabanlara geldiğinde de kendi boğumlanma noktasına en yakın ötümsüze (/t/) benzemesi ile; /b/ sesi ile başlayan eklerde de /b/ sesinin genizsil seslerden sonra kendisine en yakın genizsil (/m/) sese, ötümsüz seslerden sonra geldiğinde ise ötümsüz sese (/p/) biçiminde ortaya çıkar.

1. İsimden sıfat yapan {+IIG} ekinin ilk ünsüzü genizsil ünsüzler ile biten tabanlara geldiğinde genizsileşerek dişeti ünsüzü /n/’ye dönüşür. Ötümsüz ünsüzlerle biten tabanlara geldiğinde ise, patlamalı dişeti ünsüzü /t/’ye dönüşür:

-IIG > -nIG-

tuğan “akraba” +lġ > туғанһығ [tuğanniğ] “akrabası olan”

xan “kan”+ lġ > ханһығ [xanniğ] “kanlı”

çılan+lġ > чыланһығ [çılanıñ] “yılanlı”

im “ilaç” +lġ > имһығ [imniğ] “tedavi edici”

-tl- > -tt-

üt “delik”+ lġ > үттġг [üttġg] “delikli”

at “at”+ lġ > атһығ [attġg] “atlı”

ot “ot”+ lġ > отһығ [ottuğ] “otlu”

tas “taş”+ lġ > тастһығ [tastiğ] “taşlı, taşlık”

azax “ayak” +lġ > туғанһығ [tuğanniğ] “akrabası olan”

2. İsimden fiil yapan {+lA} ekinin ilk ünsüzü genizsil ünsüzler ile biten tabanlara geldiğinde genizsileşerek dişeti ünsüzü /n/'ye dönüşür. Ötümsüz ünsüzlerle biten tabanlara geldiğinde ise, patlamalı dişeti ünsüzü /t/'ye dönüşür

-lA- > -nA-

üren “tohum” +le- > үрөннө- [ürenne-] “tohum atmak”

xalın “kalın”+ la- > халынна- [xalınna-] “kalınlaşmak”

sı:n “geyik”+ la- > сыынна- [sı:nna-] “geyik avlamak”

im “ilaç” +le- > имне- [imne-] “tedavi etmek”

añ “yabanî hayvan, av hayvanı”+ la- > аңна- [añna-] “avlanmak”

-lA- > -tA-

ot “ot” + la- > отта- [otta-] “otlamak”

tat “pas”+ la- > татта- [tatta-] “paslanmak”

it “et” +le-n- > иттен- [itten-] “etlenmek, şişmanlamak”

xus “kuş” +la- > хуста- [xusta-] “ku; avlamak”

3. {+lAr} çokluk ekinin ilk sesi olan /l/, genizsil ünlü ile biten isim tabanlarına geldiğinde genizsileşerek dişeti ünsüzü /n/'ye dönüşür. Ötümsüz ünsüzlerle biten tabanlara geldiğinde ise, patlamalı dişeti ünsüzü /t/'ye dönüşür.

+lAr > +tAr

at “at” +lar > аттар [attar] “atlar”

ot “ot”+lar > оттар [ottar] “otlar”

süt “süt” +ler > сүттер [sütter] “sütler”

tas “taş”+lar > тастар [tastar] “taşlar”

azax “ayak” +lar > азахтар [azaxtar] “ayaklar”

+lAr > +nAr

im “ilâç” +ler > имнер [imner] “ilâçlar”

4. III. çokluk kişiyi bildiren ve çeşitli tasarlama kipleri ve zaman eklerinden sonra gelen {-lAr} ekinin de ilk ünlüsü kendisinden önce genizsil ünlü ile biten bir morfem var ise, genizsileşir:

it- “etmek” + {-ken} GZE. -ler > иткенер [itkenner] “yaptılar”

ıs- “göndermek” + {-хан} GZE.-lar > ысханнар [ısxannar] “gönderdiler”

5. Genizsil dişeti ünsüzü /n/ ile başlayan çeşitli durum ekleri de eklendikleri kelime tabanının son sesine benzerler:

5.1. {+nIñ} ilgi durumu eki, /t/ ünsüzü ile biten tabanlara geldiğinde ekin ilk ünlüsü /t/ sesine dönüşür:

+nIñ > +tIñ

at “at” + nIñ > аттың [attıñ] “atın”

süt “süt” + nIñ > сүттің [süttıñ] “sütün”

xus “kuş” + nIñ > хустың [xustıñ] “kuşun”

харах “göz” + nIñ > харахтың [xaraxtıñ] “gözün”

хап “çuval” + nIñ > хаптың [xaptıñ] “çuvalın”

5.2. {+nI} belirtme durumu eki, /t/ ünsüzü ile biten tabanlara geldiğinde ekin ilk ünlüsü /t/ sesine dönüşür:

+nI > +tI

at “at” + nI > атты [attı] “atı”

süt “süt” + nI > сүтті [süttı] “sütü”

xus “kuş” + tI > хусты [xustı] “kuşu”

харах “göz” + tI > харахты [xaraxtı] “gözü”

хап “çuval” + tI > хапты [xaptı] “çuvalı”

6. {+DAñ} çıkma durumu eki genizsil ünsüzlerle biten tabanlara eklendiğinde ekin ilk ünsüzü genizsilleşir:

+dAñ > +nAñ

xan “kan” +dañ > ханнаң [xannañ] “kandan”

un “un” + dañ > уннаң [unnañ] “undan”

im “ilâç” + deñ > имнең [imneñ] “ilâçtan”

xaziñ “akağaç” + dañ > хазыңнаң [xaziñnañ] “akağaçtan”

7. I. Teklik ve çokluk kişi zamirinden gelişmiş olan bildirme eklerinde (+BIn, +BIs) bulunan çift dudak ünsüzü ötümsüz ünsüz ile biten sözcüklere eklendiğinde ötümsüz, genizsil ünsüzlerle biten sözcüklere eklendiğinde ise genizsil olur.

ügreççi “öğretmen” + bın /+bıs > үгретчибин [ügreçibın] “öğretmenim”,
үгретчибис [ügreçibıs] “öğretmeniz”,

alığ “aptal” + bın /+bıs > алығбын [alığbın] “aptalım”, алығбыс [alığbıs] “aptalız”

xıs “kız” +bın /+bıs > хыспын [xıspın] “kızım”, хыспыс [xıspıs] “kızız”

ağas “ağaç” +bın /+bıs > ағаспын [ağaspın] “ağacım”, ағаспыс [ağaspıs] “ağacıız”

añ “yabani hayvan” +bın /+bıs > аңмын [añmın] “yabani hayvanım”,
аңмыс [añmız] “yabani hayvanım”,

kinek “sakat” +bın /+bıs > кинекпін [kinekpın] “sakatım”, кинекпіс [kinekpıs] “sakatız”

7. Olumsuz zarf fiil eki [-Bin] eki de genizsil seslerle biten fiillere geldiğinde ekin ilk ünlüsü olan /b/ kendisine en yakın genizsil ses olan /m/’ye, ötümsüz ünsüzlerle biten fiillere eklendiğinde ise kendisine en yakın olan ötümsüz ses olan /p/’ye dönüşür:

uzu- “uyumak” –bin > узубин [uzubin] “uyumadan, uyumayıp”

odır- “oturmak” –bin > одырбин [odırbin] “oturmadan, oturmayıp”

teñ- “değmek” –bin > теңмин [teñmin] “değmeden, değmeyiip”

toñ – “donmak, üşümek” –min > тоңмин [toñmin] “donmadan, donmayıр”

pas- “basmak, yazmak” –bin > паспин [paspin] “yazmadan, yazmayıр”

at- “atmak, ateş etmek” –bin > атпин [atpin] “atmadan, атmayıр”